

Л. В. Мороз

кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри іноземних мов
Рівненського державного гуманітарного університету

РОЛЬОВА ЛІРИКА В СИСТЕМІ СУБ'ЄКТНИХ ФОРМ ВИРАЖЕННЯ АВТОРСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

У статті досліджено художній феномен рольової лірики. Проаналізовано проблематику теоретичних пошуків літературознавців у дослідженні специфіки суб'єктної організації лірики. Охарактеризовано спектр суб'єктів поетичного мовлення. Окреслено специфіку їх художнього вияву у текстах поетичних творів.

Ключові слова: лірика, суб'єктна організація лірики, суб'єкт поетичного мовлення, автор, авторський голос, ліричний герой, герой рольової лірики.

Постановка проблеми. До числа гострих дискусійних проблем теоретичної ідентифікації рольової лірики належить і проблема її суб'єктної організації, точніше – її місця у системі суб'єктних форм вираження авторської свідомості у поетичному творі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання специфіки суб'єктної організації лірики, зокрема рольової, потрапляють у поле зору літературознавців лише у ХХ ст., проте суб'єктна проблематика, на думку С. Бройтмана, у сучасному літературознавстві розглядається як «основна для розуміння самої «ідеї лірики» [1, с. 527]. Теоретичні аспекти поетики рольової лірики та питання її співвідношення з автопсихологічною лірикою досліджувались у наукових розвідках Б. Кормана [2], Г. Поспелова [3], В. Халізева [4], І. Васильєва [5], С. Артемової [6], В. Скобелева [7], М. Ткачука [8], В. Назарця [9] та інших. Водночас, спираючись на опрацьовану фахову літературу, можна дійти висновку, що загальноприйнятої концепції рольової лірики у сучасному літературознавстві все ще не розроблено, відповідно, її художній феномен не ідентифіковано у понятійному обсязі, який би чітко окреслював її художню сутність та визначальні семантичні ознаки.

Метою статті є дослідження питань поетики рольової лірики в системі суб'єктних форм вираження авторської поетичної свідомості.

Виклад основного матеріалу. Загалом суб'єктну організацію ліричного твору прийнято розглядати як систему художніх форм, у яких може виявляти себе у поетичному тексті авторська свідомість.

За словами одного із сучасних дослідників цього питання, «головна проблема, яка постає в даній теоретичній площині, пов'язана з тим, що, по-перше, суб'єкт мовлення, від особи якого ведуть розповідь у ліричному творі, далеко не завжди може бути прямо ототожнений з автором; по-друге, авторський голос і голос безпосереднього суб'єкта мовлення в ліричному творі можуть бути поєднаними шляхом набуття ними різноманітних форм художнього синтезу або, за висловом літературознавців, «багатоголосся»; по-третє, відрізнити голос автора від голосу безпосереднього суб'єкта мовлення ліричного твору (на відміну, наприклад, від творів епічних, де мовленнєвих суб'єктів схожого семантичного типу у вигляді оповідачів та розповідачів достатньо чітко відокремлено від власне автора) буває надзвичайно важко» [9, с. 286–287].

Крім того, як справедливо зауважує І. Шацький, «незважаючи на те, що дискусії навколо таких форм вираження авторської свідомості, як образ автора, ліричний герой, їх осмислення і тлумачення, почалися ще з 20–30-х років ХХ ст., у широкий літературно-критичний практиці ще й досі панує термінологічна неусталеність, зокрема часто дослідники оперують поняттями «автор», «голос автора», «образ автора», «авторське «я», «ліричне «я», «ліричний герой», «ліричний суб'єкт», «ліричний об'єкт», «лірична особистість», «герой рольової лірики», «автор-герой» тощо [10, с. 114].

Актуальним, особливо для практики шкільного аналізу лірики, залишається й критичний вислів Л. Гінзбург: «Різнманітні форми вираження в ліриці особистості поета нерідко під-

водяться у нас під уніфіковану категорію ліричного героя, тоді як ліричний герой – лише одна з можливостей, і вона не повинна виключати усі інші» [11, с. 16].

Перша класифікація форм вираження авторської свідомості у поетичному тексті була запропонована Б. Корманом [2]. Він виокремив чотири типи вияву «концептованого автора» (тобто автора як носія концепції твору) у ліриці: власне автор, автор-оповідач, ліричний герой і герой рольової лірики.

Рольовий герой, за Б. Корманом, – це суб'єкт, який є носієм іншої, не тотожної авторській, свідомості. Суб'єкта рольової лірики читач зазвичай не співвідносить з біографічним автором. Цей суб'єкт може бути носієм свідомості іншої епохи або іншого соціального прошарку. Автор також присутній у рольовій ліриці, але опосередковано. Тому рольові твори фактично є двосуб'єктними, такими, що, на думку Б. Кормана, поєднують ліричну і драматургічну родову природу.

В основу цієї типології була покладена міра репрезентації авторської свідомості у ліричному творі і співвідношення суб'єкта, що зображує, і зображеного об'єкта. Якщо усю суб'єктну організацію умовно розмістити між двома полюсами: автор (полюс максимального узагальнення) і герой (полюс максимальної конкретизації), то найбільш узагальненими типами будуть виступати власне автор і автор-оповідач, які є найбільш близькими до авторської свідомості. Максимальний ступінь конкретизації властивий для рольового героя. Ліричний герой займає проміжну позицію, але більшою мірою тяжіє до конкретики, а не узагальнення.

У наступних своїх працях, продовжуючи дослідження теорії автора, Б. Корман розмежовує суб'єкта мовлення (того, хто говорить у поетичному тексті) і суб'єкта свідомості (позиція якого відображається у тексті), а також вводить поняття «точка зору», яке окреслює форми оцінного ставлення суб'єкта до об'єкта його зображення.

Концепція суб'єктної сфери ліричного твору, запропонована Б. Корманом, стала своєрідним поштовхом для подальших досліджень проблеми автора та побудови нових її типологій. Плідні пошуки у напрямку теоретичного вирішення питання суб'єктної організації ліричного твору ведуться й в українському літературознавстві. Як зауважує М. Ткачук, «положення Б. Кормана творчо застосувала Валерія Смілянська, досліджуючи суб'єктно-образну структуру пое-

зій Т. Шевченка. Водночас вона розширила уявлення про способи вираження авторської свідомості, будуючи свою концепцію на взаємодії суб'єкта зображення з об'єктом зображення і адресатом, що на них орієнтується митець. Відомий шевченкознавець справедливо виділяє ще й багатосуб'єктну і багатоголосу структуру лірики Кобзаря» [8, с. 34].

Досліджує суб'єктну сферу ліричного твору й сам М. Ткачук, розробляючи концепції «поетичного багатоголосся», форм вираження авторської свідомості у поетичному творі, діалогізації лірики, проблеми рольового та ліричного героя тощо.

До методу поляризації основних суб'єктних форм вияву авторської свідомості у ліричному творі та виокремлення своєрідної проміжної і поєднувальної ланки між ними вдається І. Шацький, зауважуючи про доцільність побудови бінарної опозиції, «на одному полюсі якої – образ автора, а на другому – персонаж твору. *Ліричний герой* вільно переміщується між цими двома поняттями, наближуючись до того чи того полюса. <...> Але й тут слід розрізняти їх більший чи менший ступінь зближення» [12, с. 6].

Автор монографічного дослідження, присвяченого українській адресованій ліриці, В. Назарець вважає, що в суб'єктному вияві особу й оцінну позицію автора може бути диференційовано за ознакою їхньої персоналізованості, тобто за характером їхньої співвіднесеності із власне авторським «я», і виокремлює на цій підставі три суб'єктні форми: персоналізовану, надособову і персоніфіковану. Він зазначає: «Персоналізована форма найбільш співвіднесена із власне авторським, «біографічним» «я» поета. Предметно персоналізований вияв авторської оцінно-аксіологічної позиції виражений граматичною формою «я» і відповідає такій суб'єктній формі вираження авторської присутності (свідомості) у творі, як «ліричне «я». Надособова форма деперсоналізує авторське «я». Тематично її співвіднесено з узагальненою оцінною позицією певного громадського загалу (професійного, соціального, морально-етичного, вікового тощо), яку немовби репрезентує у творі суб'єкт поетичного мовлення. Надособова оцінно-аксіологічна позиція відповідає такій суб'єктній формі вираження авторської свідомості, як «авторський голос». Персоніфікована форма «усуває» авторське «я» у тому значенні, що носієм оцінно-аксіологічної позиції у таких творах формально виступає не автор, а

створений ним персонаж, якому «передоручено» право оцінювання. З суб'єктних форм вираження авторської свідомості цій площині вияву оцінно-аксіологічної позиції відповідає «рольова лірика» і, певною мірою, ліричний герой» [9, с. 289].

У наведених спробах класифікації форм суб'єктного вияву авторської свідомості у поетичному тексті насамперед звертає на себе увагу те, що виокремлюваний дослідниками рольовий герой (персонаж), з одного боку, максимально дистанційований від суб'єктної сфери, яку можна назвати власне авторською (певною мірою – біографічно-авторською), а з іншого – риси найбільшої типологічної спорідненості виявляє у співвіднесенні з такою формою суб'єктного вираження авторської свідомості, як ліричний герой. Цей факт, зокрема, зазначають і дослідники цієї проблеми: «Герой рольової лірики – це доволі специфічна суб'єктна форма вираження авторської свідомості, зважаючи на те, що в ролі суб'єкта мовлення виступає достатньо відсторонений від автора, цілком об'єктивований персонаж. Автор немовби передоручає йому «право» свого голосу, але при цьому світоглядні та естетичні позиції свідомості цього персонажа і власне автора можуть і збігатись, і не збігатись. Герой рольової лірики – постать, яку типологічно можна співвідносити з ліричним героєм, оскільки останній також є не біографічною, а творчою, певною мірою рольовою, художньо конструйованою особою. Різниця між ними полягає у мірі відстороненості, суб'єктної дистанційованості рольової маски від власне біографічного авторського «я». Ліричний герой зазвичай менш об'єктивований і більше наближений до авторського «я», а рольовий герой, хоча й відіграє роль суб'єкта поетичного мовлення, фактично має статус сюжетно належного персонажа. Проте деякі сучасні літературознавці намагаються або повністю заперечити феномен «ліричного героя», або прирівняти його до персонажа (фактично, рольового героя) [9, с. 304–305].

Ознаки типологічної співвіднесеності із рольовим героєм може виявляти й інша суб'єктна форма вираження авторської свідомості, зокрема – автор-оповідач. На цей факт свого часу вказував ще В. Скобелєв, досліджуючи типологію суб'єктних форм, розроблену Б. Корманом: «Водночас між «власне автором» і «автором-оповідачем», з одного боку, і «ліричним героєм» та персонажем «рольової

лірики», з іншого, є внутрішня спорідненість (принаймні, в межах однієї ліричної системи: скажімо, поезії М.О. Некрасова). З точки зору локалізації, у художньому просторі «автор-оповідач» близький до персонажа «рольової лірики»: досить порівняти просторову локалізацію у вірші «Вчорашний день часу в шестом...» і у вірші «Огородник» – в обох випадках суб'єкт ліричної оповіді сам, від себе характеризує те, що він, саме він, бачить, що потрапляє у поле його зору» [7, с. 9].

Загалом можна констатувати, що спосіб, у який автор дистанціюється від особи рольового героя, слід розглядати як свого роду ступеневий процес, визначений мірою об'єктивації (конкретизації) автором відображеної у тексті поетичного твору свідомості суб'єкта мовлення. Найбільш очевидною і беззаперечною є така форма об'єктивації рольового героя, предметна конкретика якої свідчить про абсолютну несумісність змальованої у творі особистості (суб'єкта мовлення) і його автора. Прикладами можуть слугувати рольові поезії П. Куліша «Пророк» або П. Карманського «І я з бідю свій тягнув...». У першій суб'єктом мовлення виступає біблійний пророк Мафусаїл, у другій – самовбивця. Зрозуміло, що біографічно ані П. Куліш, ані П. Карманський не можуть бути співвіднесені з подібними персонажами.

Окреслену форму об'єктивації можна назвати **прямою**, оскільки вона дозволяє у більшості випадків провести чітку межу насамперед між такими формами суб'єктного вираження, як ліричне «я» і автор-оповідач автопсихологічного типу, з одного боку, та рольовим героєм, з іншого. Крім прямої форми об'єктивації рольового героя поетичного тексту, можна вести мову й про **опосередковані**, більш складні і неоднозначні форми його об'єктивації. Першу з них можна визначити як форму своєрідної рольової містифікації читача. Тут митець звертається до відвертої і послідовно витриманої містифікації, приписуючи уявній персоні суб'єкта поетичного мовлення твору статус «справжнього», а не ілюзорно-умовного авторства. Яскравим прикладом подібної містифікації є особи уявних поетів – Жозефа Делорма, створеного Сент-Бевом, або Порфирія Горотака, авторство образу якого приписують Л. Мосендзу, Ю. Клену й М. Левицькому, а також знаменита містифікаційна підробка Краледворського та Зеленогорського рукописів, зроблена чеськими поетами Вацлавом Ганкою та Йозефом Ліндою.

Другою непрямою формою об'єктивації рольового героя як суб'єкта мовлення поетичного тексту є форма, яку можна назвати масковою або міжсуб'єктною. Її сутність полягає у синкретичному суміщенні у межах ліричного «я», як суб'єкта мовлення поетичного тексту, психологічно-екзистенційних рис авторського «я» та іншої, нетотожної авторській, свідомості. Насамперед форми такого синкретичного поєднання мають місце тоді, коли суб'єктний статус ліричного «я» у тексті чітко не визначений, тобто позбавлений прямих прикмет належності до авторської особи і немовби коливається між авторською і гіпотетично припустимою свідомістю «іншого». Найчастіше суб'єктом подібної об'єктивації виступає ліричний герой як «художньо трансформована біографічна іпостась автора, його свого роду ліричний двійник, маска, крізь призму якої він демонструє своє творче амплуа» [9, с. 303].

Прикладом маскової об'єктивації рольового героя може бути персонаж поезії С. Крижанівського «Монолог про нездійсненні мрії»:

*Я розміняв поезію свою
На дріб'язок, на суєту, на малість...
Та чи така це в світі небувальність?
О, скільки стало на стезю мою!
По-перше, я їй вірність не беріг,
Вона ж, як всі жінки, цього не любить,
І хто її – того й вона голубить,
А ні, то не пускає й на поріг.
По-друге, я не раз її лишав
І забував, на суєту змінявши,
Ніколи так не будуть оба щасні,
Та тим нещасним тільки я бував.
По-третьє, притуплявся мій язик,
Я був, як раб, німим і безсловесним
І воскресав велінням тим чудесним,
Коли вчував її не клич, а крик [13, с. 45].*

Суб'єкт поетичного мовлення цього твору – поет, монолог якого складає текст твору. Водночас особа мовця навряд чи може бути отождннена із біографічною особистістю самого С. Крижанівського, про що свідчить як заголовок твору, так і сам іронічний стиль декларованого у тексті монологу. Перед нами одна із творчих іпостасей, маска, яку в цьому разі «одягає» на себе біографічний автор твору.

Маскову форму репрезентації ліричного героя твору водночас слід відрізнати від прийомів його метафоричного співвіднесення із певним природним походженням або сферою людської життєдіяльності, як це, наприклад, відбувається в поезії В. Кобилянського «Я сокіл з гір»:

*Я сокіл з гір зелених Буковини,
Я вирвався на світ, –
За мною плаче бір імлами полонини,
І кличе, наче мати, болючий сум трембіт.
Я Черемошу дух, суворий і свавільний,
Як рокіт хвиль, –
Несу на степ, на луз свій спів, мов рокіт
вільний,*

За сто сот миль.

*Я Довбушева тінь, що лине між горами
До легінів своїх.*

*Я скину смертну тлінь, що спить між
кичерами,*

І піснею життя я знову збуджу їх [14, с. 41].

Окремим випадком подібного синкретизму теоретично можна визнати поетичні твори, у яких ліричне «я» трансформується в узагальнене «ми» і таким чином, принаймні, формально поєднує не лише особисті екзистенційні інтенції автора, а й загал певної колективної свідомості, як, наприклад, у поезії В. Голобородька «Ми йдемо»:

Ми йдемо по Україні:

*від степів до гір,
від лісів до морів –
звідусіль виходимо на прадавні шляхи,
і немає нам ліку.*

*Ми чинимо волю наших прадідів,
це вони нас послали у путь,
щоб ми йшли нашою віковічною землею
із нашими багатолюдними містами,
із нашими тихомирними селами,
із нашими золототверхими церквами*

[15, с. 832].

До синкретичних форм об'єктивації рольового героя поетичного твору окремі дослідники відносять й твори, у яких у прямій формі одночасно у статусі суб'єкта мовлення і певного типу свідомості відтворено й автора, і його персонажів. Так, О. Слонь, аналізуючи за методикою Б. Кормана лірику М. Некрасова, констатує, що «з погляду суб'єктної організації, «рольові» поезії Некрасова поділяються на 6 груп: «чисті» монологи (25%), монологи, з введеною чужою мовою (28%), «лірика від особи двох героїв» (10%), діалог, з введеною чужою мовою (6%), вірші з визначеними ролями та ремарками (5%), змішана рольова лірика (26%)» [16, с. 121].

Висновки і пропозиції. Отже, аналіз специфіки суб'єктної організації ліричного твору загалом і рольової лірики зокрема свідчить про те, що межі між виокремлюваними дослідниками суб'єктними формами вираження авторської

свідомості є достатньо умовними і відкритими для різних типів художньої взаємодії, суб'єктного синкретизму, який, зрештою, і уможливорює феномен ліричного багатоголосся. До гостродискусійних питань дослідження наголошеної у статті наукової проблематики, які потребують подальшого вивчення, належать проблеми означення художніх різновидів, а також класифікації типів героїв рольової лірики.

Список використаної літератури:

1. Бройтман С.Н. Суб'єктная структура русской лирики XIX – начала XX века в историческом освещении. Известия АН СССР. Серия литературы и языка. 1988. Т. 47. № 6. С. 527–538.
2. Корман Б. О. Лирика Некрасова. Ижевск: «Удмуртия», 1978. 300 с.
3. Поспелов Г.Н. Лирика среди литературных родов. М.: Издательство Московского университета, 1976. 208 с.
4. Хализев В.Е. Теория литературы. М.: «Высшая школа», 2002. 437 с.
5. Васильев И.Е. Стихотворный сказ Vs Ролевая лирика: границы и возможности «неавторского» высказывания. Кормановские чтения: статьи и материалы Межвузовской научной конференции (Ижевск, апрель, 2013). Ижевск, 2013. Вып. 12. С.58–63.
6. Артемова С.Ю. Ролевая лирика. Поэтика: Словарь актуальных терминов и понятий. М.: Издательство Кулагиной; Intrada, 2008. 358 с.
7. Скобелев В.П. Б.О. Корман о «ролевой лирике». Кормановские чтения: Материалы межвуз. науч. конф. Ижевск: Изд-во Удм. ун-та, 1993. Вып. 1. С. 9–14.
8. Ткачук М.П. Українська поезія останньої третини XIX ст: основні тенденції розвитку й естетична стратегія. Навчальний посібник. Тернопіль: ТДПУ, 1988. 80 с.
9. Назарець В.М. Жанрові модифікації української адресованої лірики. Рівне: О. Зень, 2014. 384 с.
10. Шацький І. Суб'єктна сфера ліро-епічного твору, форми вираження. Вісник СевНТУ. Вип. 102: Філологія: зб. наук. пр. Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2010. С.114–117.
11. Гинзбург Л.Я. О лирике. Издание второе, дополненное. Л.: Советский писатель. Ленинградское отделение, 1974. 409 с.
12. Шацький І.В. Поезія О. Ольжича: суб'єктна сфера, засоби вираження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література». Київ: 2008. 20 с.
13. Крижанівський С.А. Літопис: Вибране. К.: Дніпро, 1991. 359 с.
14. Кобилянський В. Поезії. К.: Радянський письменник, 1959. 350 с.
15. Голобородько В. Ми йдемо. К.: Планета-друк, 2005. 1056 с.
16. Слонь О. В. Композиция традиционных и нетрадиционных жанров русской лирики середины XIX века (на материале поэзии Н.А. Некрасова): дис. на соискание научн. степени канд. филол. наук: спец. 10.01.08 «Теория литературы. Текстология». Оренбург, 2007. 245 с.

Мороз Л. В. Ролевая лирика в системе субъектных форм выражения авторского сознания

В статье исследован художественный феномен ролевой лирики. Проанализирована проблематика теоретических изысканий литературоведов в исследовании специфики субъектной организации лирики. Охарактеризован спектр субъектов поэтической речи. Определена специфика их художественного проявления в текстах поэтических произведений.

Ключевые слова: лирика, субъектная организация лирики, субъект поэтической речи, автор, авторский голос, лирический герой, герой ролевой лирики.

Moroz L. Role lyrics in the system of subjective forms of author's consciousness expression

The article investigates the artistic phenomenon of role lyrics. It also analyzes the problems of theoretical searches of literary critics in the study of lyrics subject organization specifics. The spectrum of poetic speech subjects is characterized. The specifics of artistic expression in the poetry texts are outlined.

Key words: lyric poetry, subjective organization of lyrics, subject of poetic speech, author, author's voice, lyrical hero, hero of role lyrics.